

תוכן העניינים

מסכת בבא מציעא

עמודים	דף	עמודים	דף
סח-עב	כג:-כד.	א-ו	ב.-ב:
עב-עה	כד.-כד:	ו-ח	ג.-ד.
עה-עז	כה.-כה:	ח-יא	ד:-ה.
עז-עט	כו.-כו:	יא-יג	ה:-ו.
עט-פא	כו:-כז.	יג-טז	ו.-ו:
פא-פד	כז.	טז-יח	ז.
פד-פז	כז.-כח.	יח-כא	ז:
פז-פט	כח.-כח:	כא-כג	ח.
פט-צא	כח:	כ-כז	ח.-ט:
צא-צד	כח:-כט.	כז-כח	ט:-י.
צד-צו	כט:	כח-לב	י.-יא.
צו-צח	ל.-ל:	לב-לה	יא.-יב.
צט-קב	ל:-לא.	לה-לח	יב.-יב:
קב-קה	לא.-לא:	לח-מא	יב:-יד.
קר-קט	לא:-לב.	מא-מד	יד:-טו.
קט-קיא	לב.-לג.	מד-מו	טו.-טו:
קיא-קיג	לג.-לג:	מו-מט	טז.-טז:
קיד-קיח	לג:-לד.	מט-נ	יז.-יח.
קייט-קכא	לד.	נ-נג	יח:
קכא-קכד	לד:-לה:	נג-נד	יט.-יט:
קכה-קכט	לה:-לו:	נה-נז	כ.-כ:
קכט-קלד	לו:-לז.	נז-ס	כא.-כא:
קלד-קלח	לז.-לז:	ס-סא	כא:-כב.
קלח-קמ	לח.-לח:	סא-סג	כא:
קמ-קמב	לח:-לט.	סג-סה	כב.-כב:
קמב-קמד	לט.-מ.	סו-סח	כב:-כג.

עמודים	דף	עמודים	דף
רכח-רל	סח.-סט.	קמד-קמו	מ.-מ :
רל-רלג	סט.-ע.	קמו-קמט	מ.-מא :
רלג-רלד	ע.-עא.	קמט-קנא	מא.-מא :
רלד-קלז	עא.-עב.	קנא-קנד	מב.-מג.
רלז-רלח	עב :	קנד-קנח	מג.-מד.
רלח-רלט	עג.-עד.	קנח-קסא	מד.-מה :
רלט-רמא	עד.-עד :	קסא-קסד	מה.-מו.
רמב-רמג	עה.-עה :	קסד-קסז	מו.-מז :
רמג-רמה	עו.-עו :	קסז-קסט	מז.-מח.
רמה-רמז	עז.-עז :	קסט-קעב	מח.-מח :
רמז-רמט	עח.-עח :	קעב-קעג	מח :
רמט-רנא	עט.-עט :	קעג-קעז	מט.-מט :
רנא-רנד	פ.-פ :	קעז-קעח	מט.-נ :
רנד-רנו	פ.-פא :	קעח-קפב	נא.
רנו-רנט	פא.-פב :	קפא-קפג	נא :
רנט-רס	פג.	קפב-קפג	נב.-נג :
רס-רסב	פז.-פז :	קפד-קפו	נב.-נג :
רסב-רסד	פח.-פח :	קפז-קפט	נג.-נד.
רסד-רסו	פט.-פט :	קפט-קצב	נד.-נה.
רסז-רסט	צ.	קצב-קצג	נה.-נה :
רסט-רעא	צא.-צב.	קצג-קצה	נה.-נו.
רעא-רעג	צב.	קצה-קצז	נו.-נו :
רעג-רעה	צג.	קצז-ר	נז.-נז :
רעה-רעז	צד.	ר-רב	נח.-נח :
רעז-רעח	צד :	רב-רד	נט :
רעח-רפ	צה :	רד-רז	ס.-ס :
רפ-רפג	צו.-צו :	רז-רט	סא.-סא :
רפג-רפד	צז.-צח :	רט-ריא	סא.-סב.
רפד-רפו	צח.-צט.	ריא-ריג	סב.-סג.
רפו-רפח	צט :	ריג-רטז	סג.-סג :
רפח-רצ	ק.-ק :	ריז-ריח	סג.-סד.
רצ-רצג	קא.-קא :	ריח-רכ	סד.-סה.
רצג-רצה	קא.-קב.	רכ-רכב	סה.-סה :
רצה-רצז	קב.-קג.	רכב-רכד	סו.-סו :
רצז-רצח	קג :	רכה-רכו	סו.-סז.
רצח-ש	קד.-קד :	רכו-רכח	סז.-סח.

עמודים	דף	עמודים	דף
שיב-שיג	קיב.-קיג.	ש-שא	קה.-קה:
שיד-שטז	קיג.-קיד.	שא-שג	קו.-קו:
שיח-שטז	קיד.-קטו.	שד-שה	קו.-קז:
שיח-שכ	קטו.-קטז.	שה-שו	קז.-קז:
שכ-שכב	קטז.-קיצ.	שו-שח	קט.-קט:
שכב-שכד	קיצ.-קיא.	שח-שי	קי.-קי:
שכד-שכז	קיא.-קיט.	שי-שיב	קיא.-קיא:

שכח

מפתח העניינים

שלד

מפתח המקורות

מבוא

בין כרך לכרך, שתדירות הופעתו היא אחת לשבע שנים בערך, יש ששיניתי את דעתי הן בפירוש המקורות והן במסורות התלמוד, והרגשתי צורך להודיע על כך. וכך נהגתי: אם השינוי נגע בפירוש שפירשתי בטקסט תנאי, אמוראי או סתמאי, חיפשתי בכרך החדש הזדמנות של דמיון בנושא ובצמוד לו פתחתי מחדש את הדיון — אמנם בקיצור נמרץ — וצינתי את הפירוש החדש; ואם השינוי נגע במהותה של תורת הסתמאים (מה שקראתי סתמות, ואין הרבה שינויים כאלה), הודעתי על כך במבוא וביארתי באר היטב מה ראיתי על ככה לשנות את דעתי.

א

שינוי חשוב ויסודי אשר הנחה ודרבן את מחקרי הוא השינוי שרשמתי במבוא למסכתות מסדר מועד "מיומא עד חגיגה". שם הודעתי שאני חוזר בי מהיסוד שהנחתי בסדר נשים (יחד עם המפרשים והחוקרים) שכבר בתקופת האמוראים היו סתמות, ושהעריכה של המשא ומתן של הגמרא נמשכה במשך כל הדורות של האמוראים. נגד דעה זו קבעתי, שבתקופה שלפני רב אשי ורבינא לא היו סתמות, ושהסתמות יחד עם העריכה של השקלא וטריא מאוחרים הם להם.

קביעה זו נתחזקה בי והודגשה במבואות הבאים על ידי תיאורו של הסתם כרב תנופות, שדברי האמוראים נחתכים על פיו, והשקלא וטריא שבגמרא, שהיא לרוב סתמית, פרי יצירתו הוא. במבוא למסכת שבת (מסכת זו הייתה אמורה להופיע בכרך אחד עם מסכתות עירובין ופסחים, ורק מחמת גודלן חילקתי אותן לשניים, אבל המבוא משותף לשלוש המסכתות) סיכמתי את מידת היקפם של הסתמאות ביחסם למסורת האמוראית בדברים האלה: "מה שקיבלנו מהאמוראים ומה שלא קיבלנו מהם, הצורה בה קיבלנו את הדברים, הכל עבר דרך הסתמאים. תורת האמוראים מהולה בתורת הסתמאים". ובמבוא לב"ק הרחבתי בסוגיה זו ועמדתי על השינוי שבין הסתמאים עצמם על סוגיהם השונים ועל ההשתלשלות שהוליכה לקראת החלטה להנציח לדורות גם את השקלא וטריא. שני מבואות אלה ביצרו את השקפתי שהודעתי עליה במבוא למסכתות "מיומא עד חגיגה".

במבוא זה אני מרחיק לכת בהשקפה שראשיתה במבוא למסכתות "מיומא עד חגיגה" ואני מאחר עוד יותר את תקופת הסתמאים ואת פעולתם: פעולתם לא החלה עם פטירת רב אשי ורבינא, אלא בסוף תקופת אחרוני החכמים הנזכרים בגמרא (שלפי רב שרירא גאון משתייכים כבר כמה דורות לרבנן סבוראי) שאחרון

שבהם, כנראה, היה רבאי דמן רוב (הנזכר בסנהדרין מג ע"א, לפי גרסת רבנו חננאל) שחי בערך חמישים שנה אחרי רבינא השני, היינו מחצית המאה השישית. במבוא שם וכן במבוא למסכת שבת הצעתי שהסתמאים חיו ופעלו אחרי "סוף הוראה", אחרי רב אשי ורבינא הראשונים (בערך 430 למניינם), ועד רב אשי ורבינא השניים (בסוף המאה החמישית); ובלשוני שם: "עם פטירתו של רב אשי התחילה [תקופת הסתמאים] ועם פטירתו של רבינא השני נתבססה"¹. יצוין, שרב שרירא גאון אינו מזכיר כלל את הסתמאים ומזהה את רב אשי ורבינא של "סוף הוראה" כרב אשי ורבינא השניים. בין כך ובין כך תקופת "רב אשי ורבינא כסוף הוראה" הוכרה כעובדה היסטורית.

במבוא זה אני מאחר את תקופת הסתמאים, כאמור, עד לאחר אמצע המאה השישית, עד כלות פעולת כל האמוראים, כולל אלה ששמותיהם נזכרו בתלמוד רק לעתים רחוקות. כל זמן שאמוראים פעלו, אפילו רק מעטים מהם, עדיין הייתה זו תקופת האמוראים. תקופה חדשה עשויה להתפתח רק אחרי היעלמם. על כן אין אני רואה את הדיבור "רב אשי ורבינא סוף הוראה" כמשקף עובדה היסטורית, אלא דברי הערצה של תלמיד שחשב לתומו שעם פטירתו של רבו המובהק בא הקץ להוראה². ואולם החיים עשו את שלהם וההוראה נמשכה עד לאחרוני השמות שנזכרו בגמרא, כמה דורות אחרי רב אשי ורבינא.

תלמיד זה ניתן לזהותו כרב אחא בריה דרבא, שהיה תלמיד מובהק של רב אשי. שכן רב אחא בריה דרבא נזכר יותר ממאה ועשרים פעם בתלמוד, וברובם, יותר משבעים פעם, דבריו מנוסחים כשאלה לרב אשי: "אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי". והוא הוא זה שהחשיב את רב אשי מאוד וחזר והדגיש "אף אני אומר", כלומר, אין בידי מסורת, אלא מפי עצמי אני אומר כן. "מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד"³, הדמיון של רב אשי לרבי מבוסס גם על זה ששניהם (כמו משה) חתמו תקופה: "רבי ור' נתן סוף משנה, רב אשי ורבינא סוף הוראה". בדורותיהם לא היו אחרים שחתמו תקופה כמותם, לכן לא היו כדוגמתם. מסתבר שרב אחא בריה דרבא הוא שהכניס את רב אשי בחברותא של רבינא וכינהו "סוף הוראה".

אולם הערכה זו על רב אשי לא נתאמתה. ה"הוראה" נמשכה כמה דורות אחרי רב אשי, והחכמים שחיו אחרי רב אשי וראו את פעולת ה"הוראה" שבימיהם לא קשרו את הדמיון שבין רב אשי ורבי בחתימת תקופה, אלא בגדולתם בתורה ובהשפעתם על בני דורם. לכן הקשה הסתם, שחי כמה דורות אחרי רב אשי: "והא הוה הונא בר נתן" גם הוא היה גדול בתורה ובעל השפעה⁴. לא עלה על דעתו של הסתם שרב אחא בריה דרבא חשב את רב אשי ל"סוף הוראה", לחותם תקופה, ומטעם זה הרימו על נס ודימה אותו לרבי. ברם

1 ראה מקורות ומסורות, יומא-חגיגה, מבוא עמ' 7, סוף הערה 10.

2 על משמעות הביטוי ראה להלן.

3 ראה גיטין נט ע"א; סנהדרין לו ע"א.

4 גיטין וסנהדרין שם.

העובדות טפחו על פני הערכה זאת וה"הוראה" המשיכה להתקיים, ולכן שאל הסתם מה ששאל, ותירץ: "שאני הונא בר נתן דמיכף הוה כייף ליה לרב אשי": גדולתו והשפעתו של הונא בר נתן לא הגיעו לרמתו של רב אשי. וכן יש לומר כש"רבה בריה דרבא ואיתימא ר' הילל בריה דרבי וולס" דימה שם את רבי למשה [מ"ממות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד] התכוון גם הוא לחתימת תקופות [עם משה נחתמה תקופת תורה שבכתב], ואין מקום לשאילת הסתם "ולא? והא הוה יהושע, הוה אלעזר וכו' הוה עזרא, הוה נחמיה בן חכליה" — הם לא היו חותמי תקופות (אולי פרט לעזרא). הסתם הקשה כן משום שהסיק מרב אשי שהוא לא חתם תקופה, שאין מדובר כאן בחתימת תקופה. אמנם במקור התכוונו גם רבה בריה דרבא וגם רב אחא בריה דרבא לחותמי תקופות.

ב

עכשיו שקבעתי שהסתמאים חיו אחרי אחרוני האמוראים והם פעלו במחצית השנייה של המאה השישית, שהיא לפי רב שרירא גאון באיגרתו המפורסמת כמעט סוף תקופת הסבוראים (הראב"ד בספר הקבלה מאחר את תקופת הסבוראים לעוד מאה שנה) — עלינו לברר מתי חיו הסבוראים. לשאלה זו יש שתי תשובות אפשריות הסותרות זו את זו: (א) הסתמאים והסבוראים הם היינו הך, והסתמות שבגמרא, אם לא כולם לפחות חלק גדול מהם ובמיוחד אלה שבראש מסכת או בראש פרק, נתוספו לגמרא על ידי הסבוראים; לזה נוטים כמה מן החוקרים החדשים (נגד רב שרירא גאון, שכן אם הסתמות שבגמרא מן הסבוראים הם, אין טעם לייחד, למשל, את העמודים הראשונים של מסכת קידושין לסבוראים). (ב) הסבוראים חיו אחרי הסתמאים, בתקופת הגאונים הראשונים, והם אינם מציינים תקופה נפרדת אלא תפקיד מיוחד — הם אלה שבזמן הגאונים הראשונים הוסיפו הסברים לגמרא.

לדעתי, אין לזהות את הסבוראים כסתמאים. העוקב אחרי המקומות שהראשונים מעירים עליהם שהם מרבנן סבוראי ומנתח אותם, יראה שלפני הסבוראים הגמרא כבר הייתה ערוכה, ואילו לפני הסתמאים הגמרא הייתה עדיין בתהליך של התהוות. הסתמאים עיצבו ושכללו את השקלא וטריא האמוראית וחלק גדול של המשא ומתן הוא לגמרי שלהם. לפנייהם מסרו במסורת האמוראים — מדובר במסורת רשמית שסמכותה בצדה, לאפוקי מגילות סתרים, מגילות פרטיות שאין להן סמכות מקובלת — רק "הוראה", הלכות קצובות ופסקות, כמו המשנה והברייתא; והסתמאים צירפו לה את המקורות והנימוקים שעליהם מבוססת ההוראה. ואילו הסבוראים שחיו אחרי הסתמאים הוסיפו הערות לגמרא לאחר שהשקלא וטריא כבר הייתה חלק אינטגרלי מן הטקסט שהם מתייחסים אליו. הגמרא שהייתה לפני הסבוראים הכילה כבר את תורת הסתמאים והסבריהם לרוב מכוונים עליה.

מכיוון שלפני הסבוראים הגמרא הייתה כבר ערוכה ומשוכללת, ניתן לזהות את הסבריהם על פי ארבעה סימנים:

(א) דבריהם אינם מכילים אינפורמציה חדשה של דברי אמוראים או על אודותם. כל מה שהם מצטטים נמצא בגמרא במקום אחר. וכמו הראשונים לא היו להם ידיעות על האמוראים מלבד מה שנאמר בגמרא שלפנינו, ואילו הסתמות מלאים מימרות ועובדות חדשות של האמוראים ועליהם שאין להם מקבילה במקום אחר. קטע שיש בו אינפורמציה חדשה על דברי אמוראים אינו מן הסבוראים.⁵

(ב) בעוד שהסתמאים מתקנים לפעמים את לשון האמוראים [“אימא”, “הכי קאמר” וכדומה]⁶ לא זכור לי שהסבוראים עשו כן. בדורם כבר לא הרהיבו עוז לשנות ולתקן. וכמו הראשונים הם קיבלו כבר מה שנאמר: קטע שיש בו תיקון לשון אינו מן הסבוראים.

(ג) אפשר לנתק את הוספת הסבוראים מהתלמוד מבלי שיופרע מהלך הסוגיה, מכאן שמהלך הסוגיה קדום להם ונקבע על ידי הסתמאים שחיו ופעלו לפני הסבוראים. הסבוראים לא השפיעו על התהוות הסוגיה ולא שינו את מהותה.⁷ מהלך הסוגיה נשאר כמו שהיה — כמו שנדרש ונחקר על ידי הסתמאים — גם לאחר הוספתם. ברוב המקומות הוספתם מתייחסת לעניין שולי שאינו הכרחי לגוף הסוגיה, אלא לעניין צדדי בלבד, גוף הסוגיה נשאר קבוע ועומד. ברם אם יש לנו קטע שניתוקו יפריע להמשך הסוגיה, סימן שאינו מן הסבוראים.

(ד) קטעים רבים המזוהים אצל הראשונים כהוספת הסבוראים קשורים לעריכה — עובדה זו מראה שוב על גמרא סדורה וערוכה שהוספות הסבוראים מסבירות את טיבה או מתרצות סטיות. לגבי המינוח “ודקארי ליה מאי קארי ליה” יש מסורת שהוא מרבנן סבוראי⁸. התירוץ שנתן הסתמאי לקושייתו כל כך פשוט, עד שהסבוראי תמה עליו למה הוא צריך להשמיעו ולכלול אותו בתוך הגמרא, מעצמנו נדע זאת; ומסביר הסבוראי שהתירוץ לא כל כך מובן מאליו. הגמרא כמו שהיא לפנינו כבר הייתה לפניו ספר מקובל ומקודש, בעל סמכות גדולה שאין בו לא חסר ולא יתר. לכן כשמצא בו קושיה ותירוץ הנראים לו כמיותרים, תמה למה שולבו בגמרא. דוגמה יפה של הוספה הנוגעת לעריכה של הגמרא היא הוספת רב יהודאי גאון בב”מ כח ע”א. בגמרא שם נאמר “אמר רבא אם תמצוי לומר סימנים דאורייתא”, והקשה רב יהודאי גאון (שלהלן קראנו לו אחרון של רבנן סבוראי) “את”ל — והא פשיט ליה דסימנין דאורייתא?”, ותירץ: “משום דאיכא למימר כדשנינן”. את הקושיה הזו ואת תירוצה הכניס רב יהודאי גאון (או תלמידו) לתוך הגמרא. רב יהודאי גאון הניח, שהעורך של הגמרא סידר את מימרות רבא לפי סדר כרונולוגי, ומאחר שלפני מימרה זו של רבא נאמר בגמרא “אמר רבא סימנין

5 ביחס לברייתות אולי המצב הוא אחר. ייתכן, שהסבוראים הכירו ברייתות שלא היו ידועות לאמוראים ולא הובאו בגמרא (מצב דומה קיים בימי הביניים. ואכמ”ל). וראה לפי שעה, קידושין ב ע”ב: “רבי שמעון אומר וכו’”; ונידה לו ע”ב.

6 ביטויים אלה, כידוע, יכולים לשמש גם כפירושים, ורק העניין קובע מתי אלה פירושים, ומתי הם הגהות; אבל מבחינה סטטיסטית אין ספק שיש הרבה הגהות — תיקוני לשון — ביניהם.

7 ראה להלן הערה 13, מ”ש בשם סדר תנאים ואמוראים.

8 ראה ר’ ישועה הלוי, הליכות עולם, שער ב.

דאורייתא" — התפלא רב יהודאי גאון על "את"ל שבמימרה זו, והקשה "הא פשיט ליה" [במימרה הקודמת] "דסימנין דאורייתא" ותיריך: "משום דאיכא למימר כדשנינן" (לעיל כז ע"ב) שהפסוק מיירי בעדים ולא בסימנים, ואזלה ראיית רבא שסימנין דאורייתא מן הפסוק "עד דרוש אחיך אותו". אך אם "כדשנינן" סותר את ראיית רבא שסימנין דאורייתא "גם מקודם לא היה לו לרבא לפשוט שסימנין דאורייתא" (לשוני לקמן שם). ברור אפוא, שהעורך לא סידר את מימרת רבא לפי סדר כרונולוגי ובמקור נאמרה לפי סדר אחר (סדר ספרותי — ראה לקמן שם) ומימרה זו הופיעה אחרי המימרה הקודמת; אבל רב יהודאי גאון, שלפניו הגמרא כבר הייתה ערוכה, מקובלת וסמכותית, מיאן לומר שהסדר של מימרות אלו אינו כרונולוגי.⁹

גם המינוח "וצריכא", שכמה מן החוקרים החדישים מייחסים לרבנן סבוראי, שאלת עריכה היא: למה הביא העורך אותו הדבר או הדומה לו פעמיים. ואולי גם שאלת "הא תו למה לי, היינו הך", אם לא בכולם על כל פנים בכמה מקומות שאלת עריכה היא¹⁰: אם אפשר ללמוד אחד מן השני, למה לו להזכיר את שניהם¹¹. ואולי גם היא ותירוצה מרבנן סבוראי הם.

אעיר גם על חוסר עקביות בשאלות הסבוראים ותירוציהן. הסבוראים יכולים היו לשאול את שאלותיהם במקומות נוספים בש"ס, ולא שאלו; אבל הראשונים שואלים אותן במקומם. בכמה מקומות בש"ס יכולים היו לשאול "ודקארי ליה מאי קארי ליה" או "וצריכא" ולא שאלו, והראשונים שאלו והעמיקו בסוגיה¹². חוסר העקביות מראה, שההוספות הן מאוחרות ונשתלבו בתלמוד באקראי כאן ושם, ולא היו מעיקרן בעת התהוות התלמוד; לו הן היו מזמן העריכה כי אז היו מקפידים יותר על שלמות.

אחר שדחיתי את הזיהוי שביין הסתמאים והסבוראים, אין דרך אחת מלומר אלא כאפשרות השנייה שהזכרתי לעיל, שהסבוראים לא היו תקופה בפני עצמה אלא חיו בזמן הגאונים הראשונים ומילאו תפקיד מיוחד של מסבירי הגמרא¹³, ואת הסבריהם הכניסו הם או תלמידיהם אחר כך לתוך הגמרא. כך יוצא גם מן הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה. הוא אינו מזכיר כלל את הסבוראים כחוליה בשלשלת הקבלה. אחרי שפירט את ארבעים הדורות ממשה עד רב אשי, הוא אומר: "כל

9 עיין היטב במקורות ומסורות, כתובות, עמ' קעב-קעג.

10 ראה קונקורדנציה לתלמוד בבלי, יא, עמ' 609.

11 השווה ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 594; ומ"ש במקורות ומסורות, ביצה, עמ' רסד, הערה 3.

12 ראה למשל תוס', עירובין עז ע"א, ד"ה עולין; וע"ז מב ע"א ד"ה הכא. וראה גם תוס' ב"ק כ ע"א, ד"ה ואזדא שלפעמים הגמרא אמרה אחרי "ואזדא ר' [פלוני] לטעמיה", "וצריכא" וכו' — ולפעמים לא; והראשונים שואלים לפשר הדבר.

13 ידועים דברי הסדר תנאים ואמוראים (עמ' 9, בהוצאת ר"ק כהנא) שהסבוראים "לא הוסיפו ולא הפליגו מדעתן כלום". בסדר הדורות, אלף החמישי (הוצאת ר"ג משכיל לאיתן, עמ' 1171) נאמר: "רבנן סבוראי, היו אחר חתימת התלמוד ולא הוסיפו וגרעו ממנו (רק ליתן טעם וסברא. לכן נקראו רבנן סבוראי)".

החכמים שעמדו אחרי חיבור התלמוד" [בידי רבינא ורב אשי]¹⁴ "ובנו בו ויצא להם שם בחכמתם — הם הנקראים גאונים"; כלומר, אחרי רבינא ורב אשי באו הגאונים, לא הסבוראים. הסבוראים הם ראשוני הגאונים ונכללים בתקופתם, ולא הטביעו חותם מיוחד שיאופיין כתקופה לעצמה. הרמב"ם ממעט להזכיר את הסבוראים, ובשני המקומות בפירוש המשניות שבהם מזכיר אותם כמוסיפי פירושים לגמרא, הוא דוחה אותם מתוך אבק של זלזול; וודאי שלא היה עושה כן אלמלא סבור היה שהם היו אמוראים למחצה. המקומות הם כריתות ג, ה¹⁵ וזבים ד, ו. בכריתות שם הוא מביא פירוש מן הגמרא ואינו יכול להסבירו, ובסוף הוא אומר: "והיותר קרוב לדעתי כי לשון זה פירוש [ואינו מן הגמרא] ושמה הוא רבנן סבוראי. וכבר נתעסקתי כמה פעמים בביאור לשון זה והוא כולו לדעתי טעות". הרמב"ם לא היה משתמש בביטול זה של "כולו טעות", לו חשב שהמוסיף יכול היה להיות תלמיד רבינא ורב אשי השני¹⁶. וכן אומר הסמ"ג: "ובימי רבנן סבוראי הם הגאונים שעמדו אחרי חיבור התלמוד"¹⁷.

ג

כידוע, מייחס רב שרירא גאון באיגרתו המפורסמת את תחילת תקופת הסבוראים לאחר פטירת רב אשי ורבינא השני. לדעתו, חפפה תקופת הסבוראים את תקופת האמוראים האחרונים. אף כי ודאי שהייתה לו לרב שרירא אינפורמציה ארכיונית על הסבוראים ועל קורותיהם — שאם לא כן לא היה יודע את פרטי הפרטים על תאריך לידתם ופטירתם וזמן מלכותם — מכל מקום ביחס לקביעת זמנם של הסבוראים נגרה, כנראה, אחר מ"ש בגמרא "רב אשי ורבינא סוף הוראה". אמנם הוא הרגיש, שלא כרש"י וסיעתו, שרבינא ורב אשי הראשונים מוקדמים מדי מלייחס להם "סוף הוראה"; לכן הניח שרב אשי של "סוף הוראה" הוא לא רב

14 ראה לעיל שם: "רבינא ורב אשי הם סוף חכמי התלמוד, ורב אשי הוא שחיבר את התלמוד הבבלי".

15 הוצאת ר"י קאפח, עמ' שסג; ובתו"ט שם בשם "נוסח ארץ ישראל".

16 ראה גם מ"ש שם ר"י קאפח, על הכסף משנה "שכתב אב"פ שדחה לשון זה מן הגמרא סמך עליו הואיל ונפק מפומא דרבנן סבוראי". ר"י קאפח דחה אותו ואומר: "ואין זו דרכו של רבינו [לסמוך על מה שדחה]". ושמה מ"ש הרמב"ם בפירוש המשניות, כלאים ט, ח שמ"ש בגמרא, נידה סא ע"ב: "והלכתא כמר זוטרא", "אינו לשון התלמוד אלא פירוש" ובהגהות דפוס נפולי (עיין עליהם מהר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, עמ' ו, הערה 21, וראה גם שם, עמ' ז): "לשון גאון", הוא מעין מ"ש בזבים "ושמה הוא לרבנן סבוראי". וראה מ"ש ר"י פאור, "על גירסה אחת למסכת נדה מתקופת הסבוראים אצל הרמב"ם", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 721.

17 מצווה צג, עמ' קמה. הובא ביוחסין ראש מאמר שלישי. ובתשובה של רב האי גאון (אוצר הגאונים, גיטין, תשובות, סימן כג): "גאונים ז"ל מן יומי דרבנן סבוראי". ורב שרירא גאון באיגרתו (עמ' 71, 91) אומר על רב רבא מרבנן סבוראי "גאון היה" (ראש מתיבתא?), ואין הדברים ברורים.

אשי הרגיל להיזכר יחד עם רבינא, היינו רב אשי הראשון שנפטר בשנת 427, אלא רב אשי אחר שזוהתו מוטלת בספק, שחי שבעים שנה לאחר מכן בסוף המאה החמישית. אך מכיוון שתפס את המימרה "רב אשי ורבינא סוף הוראה" כמשקפת עובדה היסטורית וידע שתקופת הגאונים מתחילה בראשית המאה השביעית, נשאר לו חלל פנוי של קרוב למאה שנה, והוא שיבץ בה את תקופת הסבוראים. הוא ידע שתקופת האמוראים נמשכה הרבה לאחר זמנם של רבינא ורב אשי השניים והוא אף מציין את המקומות שאחדים מהם נזכרים בתלמוד; אך מכיוון שהם היו אמוראים למחצה וסבוראים למחצה חשב שאין הם מהווים סתירה למימרה שרב אשי ורבינא היו סוף הוראה, סוף תקופת האמוראים, סוף של תקופה שאחריה כבר לא היו אמוראים גמורים.

ברם זמנו של ספר נקבע לפי אחרון השמות הנזכרים בו, גם אם אחרוני השמות הם מעטים, ואחרוני שמות האמוראים הנזכרים בגמרא הם רבאי דמן רוב ובני דורו שחיו באמצע המאה השישית. הם חתמו את תקופת האמוראים וכל אחרים הקשורים בגמרא מאוחרים הם להם. זה כולל לא רק את תקופת הסבוראים שהכרח הוא לפי מה שאמרתי לעיל שלפניהם כבר הייתה הגמרא ערוכה – אלא גם את תקופת הסתמאים שעיצבו את הגמרא והשלימו את השקלא וטריא האמוראית המקוטעת בעילום שם. הם פעלו בשלב האחרון של עריכת התלמוד אחרי האמוראים ששמו מפורש בגמרא. נכון שרב שרירא גאון אינו מזכיר כלל את הסתמאים¹⁸. לפי סדר הדורות שלו באו הסבוראים מיד אחרי סוף הוראה. ברם תיאורו של הסבוראים "דמפרשי פירושי דמקרי להוראה"¹⁹ אינו הולם את מה שידוע לנו על הסבוראים מתוך הערכת דברי הראשונים שמביאים אותם²⁰, ומתוך המקומות שהוא עצמו מציין להם כסבוראים. הסבוראים לא היו קרובים להוראה. התיאור הולם יותר את השקלא וטריא של הסתמאים שאין בה "ודאי הוראה", היינו הלכות קצובות ופסוקות [כך אני מפרש גם "סוף הוראה" סוף הלכות קצובות של האמוראים, מעין המשנה]; אבל יש בה פירושים ו"סבארי". הסתמאים, ולא הסבוראים, היו קרובים להוראה. חושש אני, שרב שרירא גאון העביר את התיאור המסורתי של הסתמאים לסבוראים²¹.

18 העלמת עין מן החלק הסתמאי שהוא רובו של התלמוד בדורות הקודמים, נובעת מזה שייחסו אותו לאמוראים שאותם הוא מפרש. הראשונים מצטטים אותו תכופות בשם האמוראים; וכשלא פירש את האמוראים, ייחסו אותו לרב אשי ורבינא (סתמא דגמרא) שהם לדעתם "סוף הוראה". ראה רא"ש שבת א יח.

19 ראה איגרת רב שרירא גאון, הוצאת רב"מ לוי, עמ' 69.

20 ראה מה שהבאתי (לעיל הערה 13) מסדר תנאים ואמוראים.

21 אין בידי להסביר באופן משיבוע רצון למה נשתכחו הסתמאים ושמותיהם לא נזכרו כלל בספרות. אני נוטה לחשוב שהוא משום שבדורות המאוחרים ראו בתפקידם של הסתמאים, כפי שאנחנו מתארים אותם היום, פגם תאולוגי. הדעה שרוב הש"ס אינו מן האמוראים אלא מן החכמים שחיו אחריהם ועריכתם והשלמתם של חכמים אלה היא בגדר השערה ואינה מבוססת על מקורות ראשוניים, ולא על מקורות בין זמנם של האמוראים שאותם הם מפרשים – דעה זו נתפסת בדורות המאוחרים כחותרת חתירה תחת לסמכותו של התלמוד

מפתח העניינים*

א

על ברייתות אם אין להם משמעות להלכה	אבדה. הלכה עתיקה שגם מוצא אבדה ואינו מחזירה, גנב הוא ומשלם כפל
האמוראים, שלא כמו התנאים, לא אספו את תורתם בספר אחד, מעין משנה וברייתא אמוראית, משום שחששו שתורתם תתערב בתורת האמוראים	קיד, 1 "אבל" במובן "בקושטא", "באמת", כן הדבר
19, הע' 33	אומר במובן כאומר אוקימתא. לעתים רחוקות גם האוקימתות והמימרות לא היו שלמות והסתמאים
אמר אביי. חסר כמה פעמים בגרסתנו ונמצא בכ"י, וכן להפך, נמצא בגרסתנו	הציעו אפשרויות שונות איבעית אימא. לא מצינו לאמוראים שיאמרו איבעית אימא
וליתא בכ"י	אידי. אידי או ר' אידי. ושמא אחר הוא
אמר כמו האמר	איכא דאמרי שלא הובא תוכן הלשון הקודם ריז
אמר "ליה" או "להו". למי אמר? "אף". תיבת "אף" מן המסדר הוא שסידר את דברי התנא כאילו הם מוסיפים על דברי הת"ק. אבל במקום שאין ת"ק אין גם "אף"	אלא. אם לא נזכר מקודם אמורא, אין צריכים לומר "אלא" "אלא אמר ר"פ"
אמר "למי אמר?" קפט, 3	הסיום של דברי האמורא, לפעמים אינו ממנו אלא מסתמא דגמרא
אמר "ליה" או "להו". למי אמר? "אף". תיבת "אף" מן המסדר הוא שסידר את דברי התנא כאילו הם מוסיפים על דברי הת"ק. אבל במקום שאין ת"ק אין גם "אף"	גם כשאמורא אומר בגוף ראשון, ייתכן שאינו ממנו
אמר "למי אמר?" קפט, 3	"האמורא הקשה לתרוייהו בחדא שעתא אלא דרב אשי פלגיניהו"
אמר "למי אמר?" קפט, 3	אלא דרב אשי פלגיניהו" ייתכן שגם רב יוסף בר חמא, כמו הבבלי, מזכיר את אמוראי בכל לפני אמוראי א"י
אמר "למי אמר?" קפט, 3	"אמוראי נינהו". לא מצינו בש"ס "אמוראי נינהו" אלא אליבא דר' יוחנן (וראה יבמות יח ע"ב)
אמר "למי אמר?" קפט, 3	מא אמוראים לא נמנעו לפעמים לחלוק בדרשות

ב

כל "באמת אמרו", הלכה היא	רד, 2
קורא לבמה מצינו, גזרה שווה	רז, 1
קורא לבמה מצינו, קל וחומר	רז, 1
"בעא מיניה". מקודם בעא מיניה, ואחרי שנתן לו תשובה חוזר ומקשה על התשובה "אייתיביה" מברייתא. אם ידע את ברייתא, למה שאל לו מקודם? עג, 9	

* המסומן באות מכוון למספר העמוד, והמסומן בספרה — להערה. המפתחות הוכנו בידי תלמידי נח פרץ ורובגוב נ"י.

שאינ לאמורא פתרון לשאלתו. הסתמא
 דגמרא כחלק מעריכתו מצרף לה
 תשובה
 קוראים להיקש גזרה שווה רז, 1
 "הכא". כיוון שפתח במשנת שבועות
 ואח"כ הביא מקידושין, כלפי קידושין
 נחשב שבועות כ"הכא" ט, 6
 הלכה כר' עקיבא ואפילו מחבריו קנז, 15
 הלכה כרב נחמן שח, 1
 "המוציא מחברו עליו הראיה" סברא הוא,
 אעפ"י משמיעה אותו הברייתא יד, 16
 "אי הואי התם". כלומר אילו הייתי תנא
 הייתי חולק עליהם, ועכשיו שאינני
 תנא, איני חולק עליהם רצה, 1

ו

"ואיתימא ר' פלוני". אינו צריך להיות
 חילוף שמועה בין רב ותלמיד או בין
 אמוראים בני דור אחד א, 4
 ושמא יש לפרש את "אמר ר"פ ואיתימא
 ר"פ" לא שר"פ השני בא במקום ר"פ
 הראשון, אלא שר"פ הראשון מסר את
 דבריו בשם ר"פ השני
 "והא פליגי ביה חדא זימנא" מה, 5
 וי"ו החיבור רלא, 2
 "וכי תימא". מכאן שיש להסתפק שמא
 הוספה מאוחרת היא רד, 4

ז

"והא זה וזה קתני". גמרות חלוקות הן ויש
 מי שפריך כהאי גוונא ויש מי שלא
 פריך א, 1

ח

"ר' חייא תנא הוא ופליגי". אבל אינו נחשב
 לתנא, שלא יהא אמורא רשאי לחלוק
 עליו ט, 8
 "חילוף ברייתות" קפו
 הוראתה של "חכמה", אם מקרא אם משנה
 אם גמרא, או גמרא בלבד קיא, 3
 קיומו של אמורא בשם רב חסא מוטל
 בספק קצז, 1

ט

טעמי המקראות. התנאים והאמוראים —

מצינו הרבה פעמים לראשונים שקוראים
 לברייתא משנה קסא, 5; רכ, 6
 ברייתא שיש לה עיקר במשנה, רגיל הוא
 שאומרים עליה "תנן" ריא
 המשנה והברייתא משמיעות לפעמים דבר
 שיודעים מסברא יד
 המשנה והברייתא נוקטות את מה ששכיח
 ורגיל וכן את המקרים הבולטים
 והמנוגדים ומשמטות מקרי ביניים רנו
 ברייתא מקוצרת. השאלה היא אם הגמרא
 קיצרה אותו או כך כבר הייתה לפני
 מקוצרת רפה, 4
 רגיל הוא שאומרים עליה "תנן". ריא

ג

הוספה מגאון. לפעמים הייתה לפני רש"י
 ולפעמים לא רפו, 1
 "גבי הדרי תניין", היינו שנשנו יחד על ידי
 העורך, אבל עדיין אין ראייה שמחבר
 הברייתות שנה אותם יחד קיט, 10
 הגמרא מחזקת את הקושיה כשמביאה נוסף
 על המשנה גם את הברייתא קסא, 3
 אין לומר על גרסה שהיא משובשת אך ורק
 משום שהיא מתנגדת לגמרא א, 1
 "כן דרך הגמרא דאע"ג שכבר פירש את
 הטעם, אומר 'לימא' דכשנאמר הלימא
 בבית המדרש עדיין לא נודע להם טעם
 המפורש" שיט

ד

דבי ר' ישמעאל. גם במקומות אחרים,
 במיוחד בדרשות, אנו מוצאים
 שהאמוראים חולקים על רבי ר'
 ישמעאל קנג, 14
 "דיבר הכותב בהווה". ביטוי יחידי הנמצא
 רק במשנת ב"ק ה, ז. אבל נמצא במדרש
 הלכה רסו
 "דיברו חכמים בהווה". ביטוי זה ישנו כמה
 פעמים במשנה רסו

ה

רב הונא. מצינו שהגמרא מקשה מרב על
 רב הונא קמב, 1; קסא, 1
 "הוראה" אינה שקלא וטריא 16
 "היכי נדייני להאי דינא". מינוח זה מבטא

"מהו דתימא". מלשונות המובהקים של
 הסתם פט, 10
 "מהו דתימא". יש להסתפק שמא הוספה
 מאוחרת היא רד, 4
 "מהו דתימא". מן הגאונים רפה, 7
 "מודים". לא במובן של "וידוי" אלא במובן
 "מסכימים" ו
 "מחלוקת אמוראים". מהו ההבדל בין
 מחלוקת אמוראים בצורת זה אומר וזה
 אומר ובין מחלוקת אמוראים כשבראש
 הסוגיה הובאה דעה אחת ובסוף הסוגיה
 נאמר "ופליגי דר"פ". למה לא כלל את
 הדעות יחד? כד, 4
 "מחליף" אין פירושו שהוא עצמו החליף
 אלא כך שנה לכתחילה בכרייתא רג
 "מידי גבי הדדי תניין". היש לקרוא אותו
 בתמיה (שאלה) או בניחותא? רעב, 3
 מימרות. גם מימרות אפודקטיות לא נשארו
 כמו שנאמרו במקורן 19
 מימרות. לעתים רחוקות גם האוקימתות
 והמימרות לא היו שלמות והסתמאים
 הציצו אפשרויות שונות כב
 דרשת "מכל מקום" לפעמים מבוססת על
 ייתור לשון ולפעמים לא קד
 "מסורת לא בטוחה". כשהגמרא מתקנת
 את גוף ההלכה של האמורא בגלל
 קושיה שבדומה לה במקום אחר הייתה
 מתמשכת לתרצה, אין זה אלא משום
 שהמסורת לא הייתה בטוחה כב
 "מעשה לסתור" רס; רצו
 "מצוה מן התורה". לא ברורה משמעותה
 של ההדגשה "מן התורה". מה לא
 היינו יודעים אם לא היה נאמר "מן
 התורה"? קט, 1
 "מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי".
 תיקון רדיקלי לומר על מה שנמסר
 כמחלוקת שאינם חולקים לב
 "משום". "כשאומר" אמר פלוני אמר פלוני
 שוים הם באותה סברא. אבל כשאומר
 'משום' לא סבירא ליה לדידיה" קכט, 1
 משנה. לפעמים מוכרחים לומר שהאמורא
 לא הכיר את המשנה ההיא קפז, 3
 דוגמא יפה של משנה שנלקחה מן המדרש ק
 המשנה והברייתא נוקטות את מה ששכיח

אבל לא הסתמאים — היו חוקרים
 אחרי טעמי המקראות שיז
 י
 רב יהודאי גאון. לפי הריטב"א "אריכת
 הלשון מוכיח עליו" שמרב יהודאי גאון
 הוא. האם גם במקומות אחרים כשיש
 אריכת הלשון יש להניח שמרב יהודאי
 גאון הוא? נג, 2
 רבי יהודאי גאון. גדול הסבוראים והאחרון
 שבהם 14-15
 "יכול" בניחותא לג
 יכול היינו "רשאי", היינו "מותר" קעה
 ר' יוחנן ור' יונתן — חילוף רגיל קפז, 1
 ר' יוחנן. "ובשאר הירושלמי חוץ ממסכת
 נזיקין, רגיל יותר להקדים את ר' יוחנן
 לריש לקיש" קפז, 1
 יעקב. החילוף בין יעקב ובין עקיב, קל
 ורגיל ח, 2
 כ
 "כרוך ותני". בדרך כלל נתפס כהגהה.
 אמנם כאן אפשר לפרשו (אם כי
 בדוחק) כפירוש רסה, 5
 ל
 "לא שנו". לא מצינו שהמינוח "לא שנו"
 יוסב על מקרא קסו
 "לא שנו". דרכה של הגמרא לפתוח מחלוקת
 עם "לא שנו" גם כשתצטרך משום כך
 להקדים את האמורא המאוחר סו, 1
 לימא שנשאר גם במסקנא שכא
 הלכה כלישנא קמא או כלישנא בתרא? כט, 4
 "לעולם" או "מהו דתימא" ועוד הם
 מלשונות המובהקים של הסתם פט, 10
 "לפום חורפא שבשתא" רפב
 "לפיכך" בא בש"ס להסיק דבר מוכח פחות
 מדבר מוכח יותר צד
 מ
 "מאי איכא". ופירש רש"י "במאי קמפליגי"
 קסז, 3
 "מאי לאו — לא וכו'". מה היה הס"ד של
 הגמרא? רנה; רסג; רע

מלהעמידם בשני מקרים. קשה לתאר שינוי מקרים בלי שינוי לשון (הגמרא תעמיד אותם במחלוקת רק אם מחלוקת כזאת קיימת. אבל אם איננה קיימת, אין לעשות מחלוקת רק על יסוד הסתירה)

יכול להיות מסתמא דגמרא גם כשנוסח בגוף שני

1 רסט, סתמא דגמרא. אנו מפרידים בין סתמא דגמרא ובין האמוראים ומניחים הרבה פעמים בש"ס נימוקים אחרים לדברי האמוראים מאלה שסתמא דגמרא נותן סתמאים. למה נשתכחו הסתמאים ושמותיהם לא נזכרו כלל בספרות?

13 הע' 12 הסתמאים חיו אחרי אחרון האמוראים והם פעלו במחצית השנייה של המאה

9 השישית רטוריות אצל הסתמאים

19 רטוריות אצל הסתמאים

ע

נא על עובדא לא שייך לומר "והוא" "אנא עובדא ידענא". כשרב ענן אמר אנא עובדא ידענא לא התכווין לומר שהוציא את ההלכה מן העובדא, אלא שיש בידו גם עובדא התומכת באמת המימרה

רלג עובדות. הדימוי וההבדל בין העובדות ובין המימרות ובין השקלא וטריא 21-22 עובדות. העובדות נקלטו על ידי מי שהיה נוכח בשעת מעשה ולא תמיד טרח לבדוק את נכונותן אצל בעל המעשה

21 עצמו עובדות. לא תמיד הבחין השומע בין עובדות בנות משמעות הראויות למסירה ובין עובדות שאינן בנות משמעות שאינן ראויות למסירה

21 עקיבא. החילוף בין יעק' ובין עקיב' קל ורגיל

2, ח, רב פפא היה קרוב מאוד לרבא רבו, עד כדי כך שלפעמים הגמרא תולה סתירות ברבא, בתלמידו רב פפא,

פ

ורגיל וכן את המקרים הבולטים והמנוגדים ומשמטות מקרי ביניים רנו המשנה והברייתא משמיעות לפעמים דבר שיודעים מסברא "מתקיף ליה ר"פ". לא כקושיה אלא כתשובה לקושיה

קנג קטע לגאון סבוראים. לא מצאתי קטע אחד המיוחס על ידי אחד מן הראשונים לסבוראים, שאין ראשון אחר מייחס את אותו הקטע לגאון

17 סבוראים. מתי חיו הסבוראים? 15-7 סבוראים. הסבוראים לא היו תקופה בפני עצמה אלא חיו בזמן הגאונים הראשונים ומילאו תפקיד מיוחד של מסבירי התלמוד

11 סבוראים. סימני זיהוי של הסבוראים רבנן סבוראי. לפני רב נטרונאי ורב פלטי, מאה שנה לפני רב שרירא, לא מצינו מי שהזכיר את רבנן סבוראי

17 סבוראים. מכיוון שהסתמאים חיו ופעלו לפני הסבוראים, אין דרך אחרת מלומר שהסבוראים חיו בתקופת הגאונים הראשונים הידועים כמוסיפי הסברים לגמרא... ואפשר שרב יהודאי גאון, שממנו יותר מכל גאון אחר נכנסו הוספות לגמרא, היה גדול הסבוראים והאחרון שבהם

15-14 "סבר ר"פ למימר". בא בדברי האמורא השני כדחייה ל"סבר" של אמורא הראשון סבורה. כשנדחו דברי הסבורה בלי נימוק, מן הסתם היה לבעלי הסבורה נימוק לומר מה שאמרו

רעא סדר. מטעמים שונים הגמרא לפעמים מסדרת שלא באופן כרונולוגי

לב סדר שאינו כרונולוגי אלא לפי תוקפו של המקרה קיח, 17 סוף הורא

8, 13, 16 סתירה. בדרך כלל כשיש סתירה בין שני מקורות תנאיים (בין משנה ומשנה או בין שתי ברייתות) והלשון זהה, עדיף להעמיד אותם על פי שני תנאים

מפתח המקורות

מקרא

כב, א-ג פא, 3	ויקרא	שמות
כב, ג ק	יט, לג רד	כב, ו-ח קטו
כב, ד קז	כב, יד קצ	כב, ח פא, 3; ק
כד, י שטז	כה, יד רד	כב, ט-יב קטו
כד, יא שטז	כז, טו-יט קצ	כב, יג רפ
	במדבר	כב, כד רד
רות	לה, טז-יח קג, 6	כג, ד קז
ד, ז קסו-קסז	דברים	כג, ט רד
עזרא	ה, יד רסה, 8	כג, יב רסה, 8
ב, סד פז, 2	כב, א קד, 10; קיד, 1	

משנה

ב, ט קנט-קס	תרומות	פיאה
ד, ה קסא, 5	א, א, סה	ד, ג, ל
ה, יד ק, 14	ב, א, נה	ד, ט, כ
ביכורים	ד, יג, נה, 8	ו, י, נה, 8
ב, א, קפה	ו, ד קפט, 2; קצ	דמאי
ב, ב, קפה	ו, ו, צד	א, ב קצה
שבת	ח, ג, רסח	ג, א, רמב, 6
ב, א, צה	ט, ג, רסח	ג, ד קמו, 1
עירובין	מעשרות	ה, ג קצה
ו, ו קב, 1	א, ה, רסד	ו, ב, רצ, 1; רצב
ו, ח קב, 1	ב, ד, סג	ו, יב, נה
פסחים	ב, ז, רעב	כלאים
ז, א, רצו	ג, ד, סא, 1; סב	ח, ג, כד, 9
ט, ה, נה, 8	ה, ו, רסד, 9	שביעית
	מעשר שני	ח, ג, נה, 8
	א, ב, קסז, 1	
	ב, ח קנט-קס	

שקלים	ג, ו קכה, 1	בכורות
א, א קפז, 3	ג, ז קכה, 1	ח, ו רצו
ב, א רא	ט, ט קכה, 1	ערכין
ז, ב עז, 3; עח	י, י קכה, 1	ח, ב קפז, 3
סוכה	ג, יא קכה, 1	ח, ג קפז, 3
ד, ח ק, 14	ד, ז קפא	ט, א שג, 7
ביצה	ה, יא רי, 8	מעילה
א, ו רח	ז, יא רעח, 3	ה, ד קעא
ראש השנה	י, ח שיז	כלים
ד, א צה; רמד	בבא בתרא	ט, ח ס, 4
יבמות	ב, יא שכא	יז, א נה
ו, ד ק, 14	י, ז נו	אהלות
טו, ג רצט	סנהדרין	יח, ו ש, 3
טו, ז קלו	י, ה ק, 14	נגעים
גיטין	י, ו ק, 14	יב, ו ק, 14
א, א צה	שבועות	יד, יב רצט
ג, ג נא	ד, ג קב, 1	פרה
ג, ה קכח	ו, א קצא, 1	א, א צז, 2
ג, ו קכה, 5	ו, ג ט, 5	ב, ג צז, 2
ה, א רצ, 1	ו, ד רפט	ב, ד צז, 2; צז, 3
קידושין	ו, ה ר, 2	טהרות
א, ד כו	ו, ז קכג; רנז, 2	ד, יב טו
א, ו ט, 5; קסו	ז, ז נו	ז, א נה, 8
בבא קמא	ח, א רעז	ח, ב קמו, 1
ה, ד ק, 14	עדיות	מכשירין
ה, ז רסו	א, ט קנט	ב, ח עב, 4, עד
ט, ד רמט; שכג	א, י קנט	ד, א נה
בבא מציעא	עבודה זרה	ו, ב נה, 8
ב, ג ק	א, ח רצד	ידיים
ב, י קד	א, ט קצו, 5	ד, ג צז, 6
ג, ב קכה, 1	אבות	עוקצין
ג, ג קכה, 1	ב, ח צג, 9	ג, ו ש, 3
ג, ד קכה, 1	חולין	
ג, ה קכה, 1	יב, ג קד	